The Text

श्री भगवान् उवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

इदम् शरीरम् कौन्तेय क्षेत्रम् इति अभिधीयते । एतत् यः वेत्ति तम् प्राहुः क्षेत्रज्ञः इति तत् विदः ॥

Shree bhagavaan uvaacha

1. **idañ shareeraṅ kaunteya kṣhetram-ity-abhi-dheeyate, etad-yo vetti tam praahuḥ kṣhetrajña iti tad-vidaḥ**

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

क्षेत्रज्ञम् च अपि माम् विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम् यत् तत् ज्ञानम् मतम् मम ॥

2. **kṣhetrajñañ cha-api maam viddhi sarva-kṣhetreṣhu bhaarata, kṣhetra-kṣhetra-jñayor-jñaanañ yat-taj-jñaanam matam mama**

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

तत् क्षेत्रम् यत् च यादृक् च यत् विकारि यतः च यत् ।

सः च यः यत् प्रभावः च तत् समासेन मे शृणु ॥

3. **tat-kṣhetrañ yach-cha yaadrik-cha yad-vikaari yatash-cha yat, sa cha yo yat-prabhaavash-cha tat-samaasena me shriṇu**

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

ऋषिभिः बहुधा गीतम् छन्दोभिः विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैः च एव हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ॥

4. **riṣhibhir-bahudhaa geetañ chhandobhir-vividhaiḥ prithak, brahma-sootra-padaish-cha-iva hetumadbhir-vinishchitaiḥ**

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥

महाभूतानि अहङ्कारः बुद्धिः अव्यक्तम् एव च ।
इन्द्रियाणि दश एकम् च पञ्च च इन्त्रियगोचराः ॥

5. mahaa-bhootaany-ahaṅkaaro buddhir-avyaktam-eva cha, indriyaaṇi dasha-ikañ cha pañcha ch-entriya-gocharaaḥ

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

इच्छा द्वेषः सुखम् दुःखम् संघातः चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रम् समासेन सविकारम् उदाहृतम् ॥

6. ichchhaa dveṣhaḥ sukhan duḥkhan saṅghaatash-chetanaa dhritiḥ, etat-kṣhetran samaasena savikaaram-udaahritam

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिः आर्जवम् ।
आचार्य उपासनम् शौचम् स्थैर्यम् आत्मविनिग्रहः ॥

7. amaanitvam-adambhitvam-ahinsaa kṣhaantir-aarjavam, aachaary-opaasanañ shauchan sthairyam-aatma-vinigrahaḥ

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

इन्द्रिय अर्थेषु वैराग्यम् अनहंकारः एव च । जन्म मृत्यु जरा व्याधि दुःख दोष अनुदर्शनम् ॥

8. indriya-artheṣhu vairaagyam-anahaṅkaara eva cha, janma-mrityu-jaraa-vyaadhi-duḥkha-doṣha-anu-darshanam

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

असक्तिः अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यम् च समचित्तत्वम् इष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥

9. asaktir-anabhiṣhvaṅgaḥ putra-daara-grih-aadiṣhu, nityañ cha sama-chitta-tvam-iṣhṭa-aniṣhṭ-opapattiṣhu

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

मयि च अनन्ययोगेन भक्तिः अव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वम् अरतिः जनसंसदि ॥

10. mayi cha-ananya-yogena bhaktir-avyabhi-chaariṇee, vivikta-desha-sevitvam-aratir-jana-sansadi

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

अध्यात्म ज्ञान नित्यत्वम् तत्व ज्ञान अर्थ दर्शनम् ।

एतत् ज्ञानम् इति प्रोक्तम् अज्ञानम् यत् अतः अन्यथा ॥

11. adhyaatma-jñaana-nityatvan tatva-jñaana-artha-darshanam, etaj-jñaanam-iti proktam-ajñaanañ yad-ato'nyathaa

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

ज्ञेयम् यत् तत् प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अमृतम् अश्नुते ।

अनादिमत् परम् ब्रह्म न सत् तत् न असत् उच्यते ॥

12. jñeyañ yat-tat-pravakṣhyaami yaj-jñaatvaa'mrit-amashnute, an-aadimat-param brahma na sat-tan-na-asad-uchyate

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्टति ॥१३॥

सर्वतः पाणि पादम् तत् सर्वतः अक्षि शिरो मुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमत् लोके सर्वम् आवृत्य तिष्टति ॥

13. sarvataḥ-paaṇi-paadan tat sarvato'kṣhi-shiro-mukham, sarvataḥ shrutimal-loke sarvam-aavritya tiṣhṭati

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्व इन्द्रियगुणाभासम् सर्व इन्द्रियविवर्जितम् । असक्तम् सर्वभृत् च एव निर्गुणम् गुणभोक्तृ च ॥

14. sarv-endriya-guṇ-aabhaasan sarv-endriya-vivarjitam, asaktan sarvabhrich-cha-iva nirguṇaṅ guṇa-bhoktri cha

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

बहिः अन्तः च भूतानाम् अचरम् चरम् एव च ।

सूक्ष्मत्वात् तत् अविज्ञेयम् दूरस्थम् च अन्तिके च तत् ॥

15. bahir-antash-cha bhootaanaam-acharañ charam-eva cha, sookṣhmatvaat-tad-avijñeyan doorasthañ cha-antike cha tat

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

अविभक्तम् च भूतेषु विभक्तम् इव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तत् ज्ञेयम् ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥

16. avibhaktañ cha bhooteṣhu vibhaktam-iva cha sthitam, bhoota-bhartri cha taj-jñeyaṅ grasiṣhṇu prabha-viṣhṇu cha

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं च हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥

ज्योतिषाम् अपि तत् ज्योतिः तमसः परम् उच्यते ।

ज्ञानम् ज्ञेयम् ज्ञानगम्यम् च हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥

17. jyotiṣhaam-api taj-jyotis-tamasaḥ param-uchyate, jñaanañ jñeyañ jñaana-gamyañ cha hridi sarvasya viṣhṭhitam

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद् विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८॥

इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम् ज्ञेयम् चोक्तम् समासतः । मद्भक्तः एतत् विज्ञाय मद्भावाय उपपद्यते ॥

18. iti kṣhetran tathaa jñaanañ jñeyañ ch-oktan samaasataḥ, mad-bhakta etad vijñaaya mad-bhaavaay-opapadyate

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥१९॥

प्रकृतिम् पुरुषम् च एव विद्धि अनादी उभौ अपि ।

विकारान् च गुणान् च एव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥

19. prakritim puruṣhañ cha-iva viddhy-anaadee ubhaav-api, vikaaraañsh-cha guṇaañsh-cha-iva viddhi prakriti-sambhavaan

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते । पुरुषः सुखदुःखानाम् भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते ॥

20. kaarya-karaṇa-kartritve hetuḥ prakritir-uchyate, puruṣhaḥ sukha-duḥkhaanaam bhoktritve hetur-uchyate

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

पुरुषः प्रकृतिस्थः हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणम् गुणसङ्गः अस्य सद् असद् योनि जन्मसु ॥

21. puruṣhaḥ prakritistho hi bhuṅkte prakritijaan guṇaan, kaaraṇaṅ guṇa-saṅgo'sya sad-asad-yoni-janmasu

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाऽप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥२२॥

उपद्रष्टा अनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मा इति च अपि उक्तः देहे अस्मिन् पुरुषः परः ॥

22. upadraṣhṭaa'numantaa cha bhartaa bhoktaa maheshvaraḥ, paramaatm-eti cha-a'py-ukto dehe'smin puruṣhaḥ paraḥ

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

यः एवम् वेत्ति पुरुषम् प्रकृतिम् च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानः अपि न सः भूयः अभिजायते ॥

23. ya evam vetti puruṣham prakritiñ cha guṇaiḥ saha, sarvathaa vartamaano'pi na sa bhooyo'bhijaayate

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥

ध्यानेन आत्मनि पश्यन्ति केचित् आत्मानम् आत्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन च अपरे ॥

24. dhyaanen-aatmani pashyanti kechid-aatmaanam-aatmanaa, anye saaṅkhyena yogena karma-yogena cha-apare

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

अन्ये तु एवम् अजानन्तः श्रुत्वा अन्येभ्यः उपासते ।

ते अपि च अतितरन्ति एव मृत्युम् श्रुतिपरायणाः ॥

25. anye tv-evam-ajaanantaḥ shrutvaa'nyebhya upaasate, te'pi cha-ati-taranty-eva mrityuñ shruti-paraayaṇaaḥ

यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद् विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वम् स्थावर जङ्गमम् । क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोगात् तत् विद्धि भरतर्षभ ॥

26. yaavat sañjaayate kiñchit sattvañ sthaavara-jaṅgamam, kṣhetra-kṣhetrajña-sañyogaat tad viddhi bharatar-ṣhabha

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

समम् सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम् परमेश्वरम् । विनश्यत्सु अविनश्यन्तम् यः पश्यति सः पश्यति ॥

27. saman sarveṣhu bhooteṣhu tiṣhṭhantam parameshvaram, vinashyatsv-avinashyantañ yaḥ pashyati sa pashyati

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥

समम् पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम् ।

न हिनस्ति आत्मना आत्मानम् ततः याति पराम् गतिम् ॥

28. samam pashyan hi sarvatra sam-avasthitam-eeshvaram, na hinasty-aatmanaa''tmaanan tato yaati paraaṅ gatim

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

प्रकृत्या एव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथा आत्मानम् अकर्तारम् सः पश्यति ॥

29. prakritya-iva cha karmaaṇi kriyamaaṇaani sarvashaḥ, yaḥ pashyati that-aatmaanam-akartaaran sa pashyati

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३०॥

यदा भूतपृथग्भावम् एकस्थम् अनुपश्यति । ततः एव च विस्तारम् ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

30. yadaa bhoota-prithag-bhaavam-ekastham-anupashyati, tata eva cha vistaaram brahma sampadyate tadaa

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

अनादित्वात् निर्गुणत्वात् परमात्मा अयम् अव्ययः ।

शरीरस्थः अपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

31. anaadi-tvaan-nirguṇa-tvaat param-aatmaa'yam-avyayaḥ, shareera-stho'pi kaunteya na karoti na lipyate

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

यथा सर्वगतम् सौक्ष्म्यात् आकाशम् न उपलिप्यते ।

सर्वत्र अवस्थितः देहे तथा आत्मा न उपलिप्यते ॥

32. yathaa sarva-gatan saukṣhmyaad-aakaashan n-opalipyate, sarvatra-avasthito dehe tath-aatmaa n-opalipyate

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३३॥

यथा प्रकाशयति एकः कृत्स्नम् लोकम् इमम् रविः ।

क्षेत्रम् क्षेत्री तथा कृत्स्नम् प्रकाशयति भारत ॥

33. yathaa prakaashayaty-ekaḥ kritsnam lokam-imaṇ raviḥ, kṣhetraṅ kṣhetree tathaa kritsnam prakaasha-yati bhaarata

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः एवम् अन्तरम् ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षम् च ये विदुः यान्ति ते परम् ॥

34. kṣhetra-kṣhetrajñayor-evam-antarañ jñaana-chakṣhuṣhaa, bhoota-prakriti-mokṣhañ cha ye vidur-yaanti te param